

CSONTVÁRY TIVADAR

A negyven esztendeje halott magyar festő, Csontváry Tivadar napjainkban egyre jobban a komoly figyelem és a tüzetes vizsgálódás középpontjába kerül. Úgy látszik, végre megkapja az utókortól azt az elégtételt, amelyben életében nem részesült, sőt még jódarabig halála után sem. Az 1958-as brüsszeli világiállításon festményei egyaránt kiváltották a műtérténészek, a művészek és a közönség elismerését. A modern művészet ötven esztendejét bemutató kiállításon Cézanne, Matisse, Braque, Picasso képeinek társaságában főhelyen függött Csontváry egyik legköltoőbb alkotása, a „Tengerparti sétalovaglás”, amely előtt mindig állottak elragadtatott nézők. Nagyon sokan, látva a nagy nemzetközi kiállításon Csontvárynak ezt a főművét, a magyar pavilont is felkeresték, ahol Csontvárynak újabb három festménye volt látható. (A budapesti Nemzeti Galéria kitüntetését is kapott Csontváry alkotásainak Brüsszelben való bemutatásáért.) A „Prisme des Arts” és más tekintélyes művészeti szemlék cikkeiből kitűnik, hogy Csontváry műveinek megismerése revelációként hatott mindazokra, akik szembealálkoztak a magyar művész festményeivel. Itthon pedig Ybl Ervinnek jelent meg könyve róla. A hazai és külföldi elismerés megkésve érkezett fénysugarai olyan művész alakjára és életművére hullanak, aki a köztudatban alig ismert, illetve félig- és félreismert.

Anekdoták hőbortos hőse

Mielőtt megpróbálnók Csontváry egyéniségét és munkásságát jellemezni, a közkeletű, magát mindmostanáig erősen tartó, torz és egyoldalú Csontváryképről kell néhány szót szólnunk. Se szeri, se száma azoknak a tréfás történeteknek, anekdotáknak, amelyeknek középpontjában a bolond festő, Csontváry alakja áll. A századforduló művészeti életének legtöbb krónikása (Lázár Béla: *Írók és művészek között*, Herman Lipót: *A művészsasztal*, stb.) bőségesen kiaknázta különös életrajzát és viselt dolgait Kosztka Mihály gyógyszerésznek, aki élete derekán ecsetet fogott a kezébe és felvette a bizarr Csontváry művésznevet. Különc egyéniség, megszállott művész, sőt kétségkívül pszichopatológikus lélek volt, aki minden gesztusával kirít embertársai közül. A Csontváryról keringő történetek jelentős részben hitelesek voltak, azonban a portré, amely belőlük összeáll, egészében mégis félrevezető és hűtelen.

A ma is népszerű históriák hőse egy öregedő, hórihorgas, kopott ruházatú, külsőleg és belsőleg egyaránt Don Quijoteszerű dilettáns piktor, tele világmegváltó tanokkal, rögeszmékkal, az együgyűséghez közel járó naivitással, dicsekvéssel, nagyzólással. Hogy művészek és közönség így látta, ehhez az alapot maga a festő szolgáltatta.*

* Azt mesélte magáról, hogy fiatal korában egy titokzatos hang közölte vele: a világ legnagyobb festője lesz, még Rafaelt is felülmúlja. A természetet „életnagyságban” akarta lefesteni. Egyik festvénye 32 négyzetméteres. Végül már a textilgyárak visszautasították vászonrendeléseit a mammutméretek miatt. II. Vilmost, Ferenc Józsefet, a had-, pénzügy- és külügyminisztert, a vezérkart és a parlamentet leveleivel és gyermekkedvű beadványaival ostromolta. A pénzügyminiszternek azt tanácsolta, az egész ország térjen át a selyemhernyótenyésztésre, így válik gazdaggá a nemzet. A parlamentet arról értesítette, hogy rájött a plein-air festészet nyitjára. Az öreg uralkodónak azt üzentte a kabinetirodán keresztül, hogy ha influenzás, feküdjön ki a napra, így majd gyorsan felépül. (Mindent nem destruktív szándékkal, valamiféle ironikus célzattal írta és üzentte, hanem lelkes se-

Ha egyéniségéről, jelleméről őszinte és retusálatlan képet kívánunk adni, természetesen nem lehet hallgatni extravaganciáiról, gondolkodásmódjának egészen az abszurditásig vitt gyakorlatiatlanságáról, bolondériáiról, irreális cselekedeteiről és elképzeléseiről, hiszen jellemvonásai alkotásaira is rányomják bélyegüket. A baj tehát nem az volt, hogy ezek a történetek közszájon forogtak (hiszen ismételjük: zömmel igazak voltak), hanem az, hogy Csontváry alkotásairól a figyelmet elterelték, a művész munkásságát beárnyékolták, eltakarták, diszkreditálták.

Ki volt hát Csontváry? Semmi több, mint egy idegbeteg dilettáns festő, ahogyan kortársai látták? Mert ne feledjük el, Csontváryt életében — a szó szoros értelmében — senki sem vette komolyan. Szinyei-Merse és Lechner, az építész kedvelték ugyan és szívesen látták asztaluknál a Japán kávéházban, de ők is csak a csodabogarat látták benne. Sokszor szokták emlegetni a Rousseau-le-Douanier — Csontváry párhuzamot. Henri Rousseau azonban az élettől kapott némi elismerést, hiszen (ha öreg korában is) köréje gyűlt a fiatal művészek, írók tábora (Apollinaire, Picasso, Max Jacob, Vlaminck, Delaunay, Salmon), amely a Finánc képeit sokra becsülte. Rousseau úgy halhatott meg, hogy barátokat és tisztelőket érzett maga körül. Csontvárynak viszont egyetlen megértője sem akadt életében. A volt Japán kávéház emléktábláján ma ott ragyog Csontváry neve is, de annakidején, amikor odajárt — Szinyei és Lechner kivételével — csak bosszantották őt és derültek rajta, sőt gyakran érzékenyen meg is bántották. Egy időre el is üldözték onnan. A gúnynak, mellözöttségnek, közömbösségnek, sikertelenségnek, értetlenségnek ezt a fokát csak egy megalomániás, beteg lelki struktúrájú ember tudhatta évtizedeken keresztül elviselni.

Élete, pályafutása

Kosztka Mihály Tivadar 1853-ban született a Felvidéken, Kisszebenben. Ugyanabban az évben látta meg a napvilágot, mint Vincent van Gogh. Apja, Kosztka László, gyógyszerész volt; nem hétköznapi ember, aki 65 esztendő korában szerezte meg az orvosi diplomát. Az apára jellemző szívósság és minden akadállyal való szembenézés a fiúnak is fő tulajdonsága lett. A különcödő apa szabadidejében rakéta- és tűzijátékkészítéssel foglalkozott. A szülői házban agarak, kopók, vizslák, sőt „farkaskölykök, rókák, baglyok neveltettek”. A fiú nagyon szerette az állatokat, később festményein is sokszor ábrázol őrzet, madarakat, kócsagot, marhát, kecskét, lovat, kutyát. Mihály sokat barangolt az erdőben, játszott, sportolt, vadászott. Természetimádata áthatja egész festészetét. A gimnáziumban gyenge tanuló volt, apja kereskedő-segédnek adja, majd a gyógyszerész-szakmát tanulja ki. Katonáskodik is, rövid ideig joghallgató, majd hivatalnok, azután visszatér a gyógyszeres tégelyek mellé. Huszonhat éves, az iglói gyógyszertár alkalmazottja, amikor ökrösszekér áll meg a ház előtt. Az állatok „bóbiskolnak”, Kosztka egy receptpapírra felvázolja a

gíteniakarással és mély komolysággal.) Az volt a kívánsága, hogy bontsák le a Nemzeti Színházat, és helyébe építsenek hatalmas kiállítási csarnokot, amely képes az ő óriásvásznait befogadni. A bejáratnál pedig állítsanak fel néhány tarackot. — Don Quijote—Csontváry önhittsége élihetetlenséggel párosult, egy arckép megfestéséért 200.000 K-t kért az első világháború előtti jó pénz korszakában. Festményei csak együtt voltak eladók, 5 millió (!) koronáért. Amikor egyik festményéért 40.000 K-t — horribilis összeget — kínáltak, az ajánlatot gőgösen visszautasította, ugyanakkor nyerskáposztán, szilván, kukoricán élt s szegényes ruhadarabokat hordott. Sokáig lehetne még sorolni a hőbortos festő kijelentéseiről és cselekedeteiről szóló történeteket, de annak bizonyítékául, hogy Csontváry nem e világra való lélek volt, ennyi is elég.

jelenetet. Ekkor hallja a szózatot: „A világ legnagyobb festője leszel...” Elhatározza: festő lesz. De ehhez anyagi alapra van szüksége. Ezért még tizenöt esztendeig szorgalmasan gyógyszerészkedik, jólmenő saját patikára tesz szert. Elmeháborodottságában mindenesetre „rendszer van”, mint Polonius mondja Hamletről. A patikát ezután bérbeadja, és élete végéig a szerény bérösszegeből él, minthogy soha egyetlen festményt nem adott el.

A hallucináció után elutazik Rómába, itt megnézi a Vatikánban Rafael munkáit. Ezek nem gyakorolnak rá nagy hatást. Megnyugszik, hogy sikerülni fog túlszárnyalnia az urbinói mestert. Elutazik Párizsba is, szeretne Munkácsyval beszélni, de nem találja. Csontvárynak többszöri párizsi látogatása folyamán meg kellett ismerkednie az impresszionisták, posztimpresszionisták, sőt talán a „nabik” és „vadak” munkáival is. Ennek ellenére csodálatosképpen Munkácsy volt a régi mesterek, és kortársai között az egyetlen művész, akit magával egyenrangúnak tartott, és akit mélységesen tisztelt.

41 esztendő, amikor 1894-ben megkezdte művészeti tanulmányait Hollósynál Münchenben. „Nagyon elégedetlenül távozott innen” — írja Lyka. Ezután Karlsruheban tanul, majd Düsseldorfban, egy rövid ideig Párizsban. „Napról napra, miként a fa, fejlődésnek indultam” — állapította meg önmagáról, és evvel tanulmányait befejezettnek nyilvánította.

Bejárta Európát, festette a Tátrában a lomnici csúcst, az Etnát, a Vezuvot, Pompéji romjait, Boszniában Jajce városát, Sziciliában Taorminát. Mindenütt a megfestésre méltó „nagy motívumokat” kereste. Mikor Görögországban dolgozott, a korinthuszi öbölben a szél hatalmas vásznát belesodorta a tengerbe. Csontváry utánarohant, s majdnem ottveszett. Európa ideán Egyiptom, Mezopotámia, Szíria, a Szentföld és India következett. Mindenütt különös események történnek vele. Damaszkuszban megszólítja egy ismeretlen ember, aki azt tanácsolja, utazzék Baalbekbe, a nagy templom romjait lefesteni. A vadidegen egy szavára vette sátorfáját, és Baalbekbe ment. Utolsó tanulmányútja Konstantinápolyba vezetett (1913).

Csontváry első budapesti kiállítása 1905-ben volt, ez teljesen visszhangtalan maradt. (Ebben az évben volt a nagy belpolitikai válság, a „darabont-kormány”, stb. és ezek az események a lapok figyelmét elvonták a művészeti eseményekről, különösen pedig az ilyen „outsider” festők kiállításairól.) 1908-ban az Iparcsarnokban állítja ki munkáit, a „Nyugat” némi megértéssel ír képeiről, de a többi kritika ironikus és vállveregető. Kiállításának kudarca megtöri az öreg művészt, tudomásunk szerint 1908-tól kezdve nem fest többé. Harmadik és egyben utolsó pesti kiállítása (1910) ugyancsak közönybe fullad. Élete utolsó tíz évében alig lép ki Fehérvári-úti műterméből. Nővére, Kosztká Anna gondolja. Az emberek társaságát kerüli, látogatókat sem enged magához. Élete végén sokat nélkülözött. (Volt ugyan a háború kitörésekor 60,000 K megtakarított pénze, ezt azonban az első felszólításra hadikölcsönbe fekteti.) Az utolsó esztendőiben szénvázlatokat készít egy soha meg nem valószínű nagy műhöz. Ez „A magyarok bejövetele”, amelyet egyik kritikusa találóan „Tivadar festő apoteózisá”-nak nevez. Lelki betegsége súlyosodik, feljegyzései is mindinkább zavarosak. 1919. tavaszán kórházba szállítják, 1919. májusában — 66 esztendő korában — végegyengülésben meghalt. Teteme csontig soványodott volt. (Élete utolsó időszakában nyomorúságosan táplálkozott.) Temetéséről semmit sem tudunk. Nyilván Kosztká Anna és egy-két rokon állhatott a sírgödőr mellett. 1919. június 28-án temették el az óbudai temetőben. Sírja már nincs meg, 1953-ban, épp születése centenáriumán — hamvait ismeretlen tömegsírba helyezték.

Csontváry és a kortársak

Évtizedek távolából nem könnyű megérteni Csontvárynak ezt a teljes elszigeteltségét és kiközösítettségét. Kortársa volt Ferenczynek és a nagybányaiaknak, vele egyidőben élt és működött Rippl-Rónai, ekkor szerveződött meg Czöbel és Kernstok vezetésével a „Nyolcak”-csoport. A „Nyugat” és a „Huszadik Század” írói is intenzíven érdeklődnek a modern képzőművészet iránt. A fiatal Kassák Lajos megtalálja az utat Gulácsy Lajoshoz, Tihanyihoz. Csak éppen Csontváry felé nem nyúlik ki egy kéz sem. Ferenczy Károly azt mondja fiatal tanítványának, Sassy Attilának Csontváryról, kiállításának megtekintése után: „Eddig azt hittem, félbolond, — most látom, hogy egészen az.” (Sassy A. levele.) Rónai Dénes, a magyar fotóművészet kitűnő mestere, Csontváry teljes mellőzésének és semmibe vételének okát „embersége zavarosságában” látja. „Csontváry mindenkor gőgösködő és magát mint művészt mindenki fölé, pl. a társaságában lévő Szinyeinél is magasabbra helyező ember volt.” (Rónai D. levele.)

Bizonyos, hogy Csontvárynak voltak olyan tulajdonságai, amelyek joggal sérthették a vele érintkezőket. Elek Artur szerint viszont „embernek is vonzó jelenség volt: lelkes idealista, akinek minden gondolata az örökléten függött.”

Ha találunk is mentő körülményeket, el kell marasztalnunk Csontváry kortársait, mert felületes benyomások alapján ítélkeztek, a művészetben csak a szerénytelen, konfuzus érvelésű esendő embert látták, és nem nyíltok rá a szemük arra a merőben új világra, amelyet munkáiban Csontváry megteremtett.

A Csontváry-művek sorsa

Amilyen szerencsétlen volt Csontváry élete, ugyanolyan szerencsétlen számos jelentős alkotásának sorsa. Munkáinak zömét halála után Gerlóczy Gedeon építész-mérnök vásárolta meg.* Sajnos azonban, több Csontváry-művet még előbb elkótyavetéltek az örökösök. Így pl. 8 darabra metéltek szét egy csataképet, amelyben török és magyar katonák végvári harca volt látható. A vaszon-darabokat festőnövendékek vásárolták meg, és ráfestették saját munkáikat. A kép fragmentumaiból csak kettő került elő. Ugyanerre a sorsra jutott „Passiójáték” c. képe is, amelyet 16 részre szabdaltak. Ebből is csak két kocka maradt meg. A két (egyenként 60×50 cm-es) részlet alapján a „Passiójáték”-ban Csontváry egyik legdrámaibb kompozíciójának megsemmisülését fájjalhatjuk.

Összes műveinek eleddig egyetlen kiállítása 1930-ban volt az Ernst-múzeumban. Ezen a kiállításon 70 képe szerepelt. A második világháború alatti időkből számos Csontváry-kép esett a bombázásoknak, az ostromnak áldozatul. A felszabadulás utáni első években pedig több Csontváry-mű kikerült külföldre. 1930-ban még 70 Csontváry-képről tudtunk, ma már csak mintegy 40-ről. Főműveinek nagyobbik része szerencsére megvan. Kiállításuk a nagy méretek miatt nehéz, mert hatalmas helyiségekre lenne szükség. Az illetékeseknek azonban erre mégis mihamarabb módot kellene találniok. A technikai akadályokat el kell hárítani, hogy ne tartassanak már sokáig véka alatt annak a művésznek alkotásai, aki — Vaszary János szavai szerint — „a legnagyobb magyar festő volt”.

A Csontváry-irodalom

Csontváryról életében kevés írás jelent meg. A „Pesti Hírlap” 1908. nov. 4-i számában Kézdi-Kovács László tréfálódzik Csontváry művészete fölött. Vala-

* Ezúton mondok köszönetet Gerlóczy Gedeon ny. professzornak, hogy a birtokában lévő Csontváry-képek többszöri megtekintését lehetővé tette, és felvilágosításaival munkámban segítségemre volt.

mivel megértőbb „Az Ujság” kritikusa, Nyitrai József. (1908. nov. 4-i szám.) Az értetlen megjegyzések mellett néhány elismerő félmondat is van a cikkekcskében. Azt írja, hogy cédrusát a művész „apokaliptikus hangulatba tudja beállítani”. Csontváry „ősnauvitásáról”, „egyéniségének hímporáról”, „különös és sajátos tehetségről” beszél. Azonban ez a viszonylag jóindulatú cikk is enyhe gúnyolódással ér véget. Feleky Géza „Nyugat”-beli cikke objektív és kellő ítélőképességre valló. (1910. évf. 863—864. old.) Sok fenntartással ír Csontváryról, de az elméskedő hang távol áll tőle. „Egész technikája nagyon kezdetlegesnek, roppant elmaradottnak látszik, és mégis néha érthetetlen ügyességek sikerülnek neki. Az alkonyatba belevilágít egy ablaksor úgy, hogy szinte keressük a kép mögött a gyertyát, ... vagy a giccsestők ismert itáliai alkonyata egyszerűre teljes pompájában ragyog felénk.”

Az első Csontváry-monográfia írója Lehel Ferenc volt. (Amicus, 1922.) Ez a könyv, kibővített szöveggel, sok képpel, új kiadásban jelent meg 1931-ben. Lehelnek, mint Csontváry felfedezőjének, nagyok az érdemei. Könyvei azért is becsesek, mert bőven idéz Csontváry írásából, és oeuvre-katalógust is nyújt. (Ha nem is teljeset.) Sajnálatos, hogy a szövegét erősen vitatható és erőszakolt stílusmorfológiai teóriával tűzdelte tele. — Igen értékes és figyelemreméltó az, amit Kállai Ernő és Genthon István írnak az új magyar festészetről szóló könyveikben Csontváryról. Nagy Zoltán könyvének vonatkozó része nem sok újat mond, Rabinovszky Máriusz tanulmánya („Új szín” c. folyóirat, 1931. márc.) inkább költői hevületű, mintsem konkrétan elemző. François Gachot Csontváryról szóló kis könyvében (L'Art Hongrois, Új Idők kiad.) a művészt kimagasló mesternek nevezi, akinek „művein az idők nyoma sohasem fog meglátszani”, Hamvas Béla és Kemény Katalin „Forradalom a művészetben” c. közös könyvükben (Misztótfalusi kiadás) megállapítanak a magyar festészetben egy ún. „igazságkereső” vonalat, amelynek felfogásuk szerint főbb láncszemei: Ferenczy, Csontváry, Gulácsy, Derkovits. Ők az előfutárai a szerzők szerint Vajda Lajosnak, és az absztrakt, valamint szürrealista magyar festőknek. Bernáth Aurél, a kiváló festő és író „Írások a művészetről” c. könyvében (Dante kiadás, 1947.) Csontváry életművét szinte teljesen elutasítóan ítéli meg, azt fejezve ki, hogy Csontvárynak csak egy-két maradandó műve van, a többi a felbomló, lelkibeteg agyvelő kóros terméke. A legutóbbi Csontváry-tanulmány a „Műterem” 1958. évi 2. számában jelent meg, Kampis Antal tollából. A szerző egy Csontváry-levél kapcsán a festő alkotói módszeréről tesz érdekes megállapításokat.

Betegségének kérdése és a dilettantizmus vádja

Csontváry működésével kapcsolatban hamar felmerül betegségének természete és foka, betegségének művészetére való hatása, valamint a kontárság, technikai ügyefogyottság, tehát a dilettantizmus vádja.

Idegbeteg volt, schizofréniás. Ez kijelentéseiből, cselekedeteiből, írásaiból és — bizonyos mértékig — műveiből egyaránt megállapítható. „Csontváry hallucinációkkal kísért tudathasadásos folyamaton esett át. Hallucinációi azonban nem váltak üldözéssé, s így nagyzásos téveszméi szocializálódhattak.” (Kampis A.) Ha két nyomtatásban is megjelent röpiratába beleolvastunk, azokban a rendellenes agyműködés jeleire bukkanunk. Egyik röpirata: „Energia és művészet, a kultúrember tévedése”, — a másik: „A Lángész, ki lehet és ki nem lehet Zseni?” Ezekben az írásokban sok logikátlanságot, kusza, homályos gondolatot találunk. A rapszódikus tárgyalásmód, a logikai fonál elvétele egyrészt Csontváry betegségéből következik, másrészt viszont abból, hogy a művész sokmindent mohón összeolvasó, de a szerzett tudásmennyiséget kellőképpen fel nem dolgozó, tehát rendszertelen műveltségű ember volt. Meglepő azonban számos

gondolatának értéke és nemessége. Így pl. a művészet feladatáról igen magas erkölcsiségre valló elképzelései voltak, amelyek közel állanak Tolsztoj elveihez. Ugyanakkor sok szépség, költőiség van ezekben a röpiratokban. Ki lehet Zseni? — teszi fel a kérdést, és leírja önmagát: „... aki mindenütt és mindenben kötelességtudó volt, kitartó, fáradhatatlanul buzgó, ... aki a nagy világismeret után vágyott, sokat utazott, aki eredeti volt mindenben, ... aki le tudott mondani mindenről, gazdagságot, hatalmat nem irigyelt senkitől, aki folyton küzdött önmagával... s önmagával megelégedve nem volt, aki láthatatlan ihlettől minden ismeretnek az ismeretét sejtette, aki a Világ Mesterének a sugallatát követte, aki a láthatatlan intelemre indult világismeretre.” Tisztaság és etikai emelkedettség csendül ki ezekből a — néhol gyarlón megfogalmazott — szavakból.

Bernáth Aurél álláspontja szerint Csontváry festői stílusán eluralkodott a betegség, ezért munkássága számunkra, az „épek” számára érthetetlen és idegen. Bernáth felfogása nézetünk szerint Csontváry műveinek zömére és javára nem vonatkozhat. Tudjuk, hogy számos nagyszerű művész (Blake, Hölderlin, C. F. Meyer, Gogol, Trakl, Gulácsy, Juhász Gy. és folytathatnánk a fájdalmas sort) lelkibeteg volt. Azonban zsenijük urrá lett a kóron, legyőzték betegségüket, legalábbis legkiválóbb alkotásaikban. „Mert nemcsak lefelé van út a degenerációban, hanem ritkán, az összetevők különösen végzetes összetalálkozása folytán, vannak bizony úgynevezett dégénére superieur-ök” — írta Juhász Gyula. Lehet, sőt valószínű, hogy Csontváry fantáziájának vakmerő szárnyalása, asszociációinak újszerűsége, vízióinak ereje és gazdagsága, mindaz, ami kiteszi művészetének egyedülálló varázsvilágát, összefüggésben van szomorú betegségével. Ha ez így van, betegségét is művészete szolgájaként tudta tenni. Bernáth nézeteiből annyit tudunk magunkévá tenni, hogy a művész életének bizonyos szakaszaiban, betegségéből eredően, alkotóereje meggyengült. E periódusok szív-fájdító emlékei gyenge művei. A betegség egyre mélyebbre fészkelte be magát agyvelejébe, hogy élete végén azután Ibsen „Kísértetek”-jének Alving Oswald-jára emlékeztessen.

Gyakori vádpont volt (különösen kortársai részéről) állítólagos dilettantizmusa. Csontváry nem volt dilettáns, de autodidakta sem. Rendszeres mesterségbeli képzésben volt része. Technikai ismeretei kétségkívül nem mérkőztek egy Székely Bertalanéval, egy Benczúréval, de felkészültsége elég volt ahhoz, hogy lelke látomásait tökéletesen ki tudja fejezni. Elek Artúr arra mutat rá, hogy rajzi készsége, biztonsága fogyatékos volt ugyan (egyébként Cézanne-é is, mint ezt Genthon I. is megállapítja Cézanne-könyvecskéjében), azonban „festeni, a színekkel bánni egyre jobban tudott, mindenesetre annyira, hogy csodás színképzeléseit, elragadó naplementéit és finom levegőhangulatait hiánytalanul meg tudja érzékíteni. A képzelet és az érzés akkora volt benne, hogy a tudás hiányait szinte láthatatlanná teszi képein.”

Művei. Munkásságának első periódusa

Művészi tevékenysége két periódusra tagolható. Képeit se nem szígnálta, se nem keltezte, így munkáinak pontos kronológiája csak hozzávetőlegesen állapítható meg. Munkásságának első szakasza kb. 1892-től kb. 1903-ig tart. Tudomásunk szerint első olajfestménye az „Almát hámozó öregasszony”, amely a 90-es évek elején keletkezhetett.

Azokat a Csontváry-műveket, amelyek ebben a mintegy 10 esztendeig tartó időszakban születtek, még a hagyományos művészi kifejezőmóddhoz való több-kevesebb ragaszkodás jellemzi. Már 1903 előtt is igen jelentős művész volt. Ha pályája ekkor megszakad, festészetünkben korai alkotásai alapján is jelentős hely illetné meg a mestert. A 90-es évek végén és századunk első egy-két évé-

ben már olyan kiemelkedő művek kerültek ki a keze alól, mint az „Önarckép” (Nemzeti Galéria), a „Hajószerecsétlenség”, a „Hitszónok” és a „Fohászok Üdvöztető”.

Az „Önarcképet” valószínűleg a millenium évében, Münchenben festette. A képen alkotás közben látjuk a művészt. Balkezevel a vásznon igazít valamit, jobbában ecsetek és paletta. A tekintet nem a vásznonra irányul, hanem a kép nézőjére. Elszántság, dacos magatartás sugárzik a szemekből, amelyeknek környéke vörös, gyulladásgos. Azt a festőt látjuk, aki elhatározta, hogy túlszárnyalja Rafaelt. Tudja, hogy élete derekán jár, nincs túl sok ideje már hátra. Hallatlan energiát, félelmetes eltökéltséget sugalló kép. 1896-ban festették, amikor művészetünket a dagályos millenáris hangulat borította el, és amikor a nagybányai festők is még csak legelső lépéseiket tették meg.

A „Hajószerecsétlenség” kb. 1902-ből való. Bárkát ostromolnak az elemek. A kompozíció némileg emlékeztet Zichy Mihály „Mentőcsónak” c. képére. A vászon síkjának kétharmadát a hajóorr és a végveszélyben lévő emberek csoportja tölti ki. A felhők feketék, sötétség van, vihar dühöng. Sirályok sikoltoznak a hajócska fölött. A dereglye fara kezd alámerülni, a hajó orra felemelkedik. A „rengő padlaton” egy nő imádkozik, a másik magához szorítja gyermekét. Egy öregember, felhagyva minden reménnyel, halálraváltan fekszik a recsegő deszkákon. Miközben a hullámok magasra csapnak, egy feketekalapos, szakállas, papi külsejű személy felemelt kézzel nyugalomra inti társait. Ha külön-külön vizsgálunk a kép elemeit, találnánk elnagyolt vagy fogyatékosan megoldott elemeket (pl. a középen álló asszony teatrális, pózos gesztusa), a kép maga egységében és összhatásában mégis szuggesztíven kifejezi a rettegés, a félelem, a veszendőség fojtogató hangulatát.

A „Prédikáló szerzetes” (vagy „Hitszónok”) 1900. körüli festmény. Öreg, kopasz, őszülő szakállú, erősmetszésű orrú, égő tekintetű, komor, méltóságteljes arckifejezésű barát prédikál. Balkezeiben kinyitott könyv, jobbát indulatossan és figyelmeztetően emeli a levegőbe. Az arca művészién fejezi ki a híveit oktató és intő pásztor aggodó lelkiállapotát. Az alak, a kézfejek, a felemelt karról visszahulló köntös, a kódex megfestése gondos, elmélyült, alapos munka, a legszigorúbb naturalista kívánalmak szerint is kifogástalan. A képet dinamikus kompozíciója mégis felülemeli a szenttelen, száraz előadásmódon. A kis-sé balra dőlő test a szerzetes extatikus, savonarolai lelkiállapotát fejezi ki. Expresszív realizmusnak nevezhetnők azt a szemléletet, amelyben Csontvárynak ez a képe és egyéb ez idő tájt keletkezett képei fogantak.

Munkásságának első szakaszát mintegy lezárja az 1903-ban festett „Fohászok Üdvöztető”. Krisztus szabad térségen, felemelt karokkal, egymaga áll. Távol a háttérben egy-két fa, épületek, néhány ember. Krisztus öltözéke széles, lágy redőkben hull alá. A kép megformálása nagyvonalúbb a Szerzetesnél, a kezek, az arc, a haj, a szakáll, a drapéria megfestése nem olyan részletező. Krisztus teste egy kevéssé megdőlt, ajkai imára nyílnak, arcán végtelen átszellemültség tükröződik. A magyar festőművészet Krisztus-ábrázolásai közül ez az egyik legmegragadóbb.

Itt szeretnénk röviden megemlékezni Csontváry világnézetéről, a valláshoz fűződő kapcsolatáról. A festő — akinek agyában sok összeolvasott, de meg nem emésztett gondolat kavargott — nem vallotta magát hívő kereszténynek. Bár a keresztény hitet elutasította magától (helyette valamilyen önmaga gyártotta eklektikus filozófiát hozva létre), mindvégig megmaradt spirituális ihletésű művésznek. Leveleiben és egyéb írásaiban gyakran beszél Magasabb Akaraterőről, Világtéremtő Hatalomról, Láthatatlan Mesterről. A Bibliát már korán megismerte, a szülői házban az asztalon állandóan ott hevert egy nagy, kinyitott képes Szentírás. Visszaemlékezéseiben elmondja, hogy Noé, Mózes,

Salamon király történetét már gyermekkorában sokszor elolvasta. Később (ebben valószínűleg Nietzsche műveinek is része volt) megtagadta a Bibliát, és a kereszténység eszmevilágát, de ez csak inkább szavakban történt, mert a krisztusi tanoktól lényegesen távol nem került. A Fohászok Udvöztöt csak olyan ember festhette, akit mélyen megérintettek a Hegyi Beszéd gondolatai.

Működésének második periódusa

Művészetének második és végső periódusa rövid öt esztendőt foglal magában, az 1903-tól 1908-ig terjedő időszakot. 1908. után nem alkot, a sorozatos kudarcok megtörik, betegsége is elhatalmasodik. Munkásságának legértékesebb és legtermékenyebb része ez az öt év. Mintegy három tucat alkotása született meg ekkor. Szárnyaló képzelet, izzó, sajátos kolorit, sommázó, konvenciómentes, a természetes ábrázolástól eltávolodó előadásmód, önmaga ösvényének megtalálása jellemzi ezt a korszakát.

54 esztendő, amikor — 1907-ben — megfesti azt a két képet, amely nevével leginkább egybeforrott: a „Magányos libanoni cédrus”-t és a „Zarándoklás a nagy cédrusfához” c. művet. Mindkettő félreismerhetetlenül szimbolikus munka, a művész önmagáról vall e képein. A magányos cédrus magasan kiemelkedik a tájból, dús ágai szertenyűlnak. A tomboló viharok lekopasztották, megtépázták, de óriási törzsei megtörni nem tudták. A szabálytalan formájú, fedelmi fa betölti az egész képteret, minden eltörpül mellette, hozzá képest a háttérben látható nagy hegyek olyanok, mint a vakondtúrások. „Minden álszerénység nélkül: ez olyasvalami, mint az Iliász!” — írta Tolsztoj saját művéről, a Háború és békéről. Csontváry nem szavakkal, hanem ecsetével ugyanilyen büszkeséggel vall önmagáról e képen.

A „Zarándoklás a nagy cédrushoz” még különösebb mű. Egy irtatlan nagy facsodát látunk, amilyenek csak a mesékben léteznek, számtalan ágának hegyei korallszínű misztikus fényben ragyognak. A fa alatt fehérleplek hajadonok, egymást gyengéden kézenfogva, lejtének hódoló táncot, és eljöttek a nagy cédrusfához tisztelni burnuszos lovasok is. A fa csúcsa belenyúlik a fellegekbe. A semmire nem becsült festő két cédrusos képen önmagát ünnepelte, és megajándékozta avval a dicsőséggel, amelyből kora egy morzsányit sem juttatott neki.

1904-ben festette a Jeruzsálemi panaszfal c. festményét. (Másik címe: „Zsidók a Síránkozások Falánál”.) Ez a fal a hagyomány szerint még a salamoni építkezésekből származik. Jeruzsálem ostroma idején a nagy heródesi templom teljesen megsemmisült, csak ez a korábbi, salamoni faldarab maradt meg belőle. Péntek esténcént Jeruzsálem és a környék zsidósága itt imádkozik, és emlékezik vissza a városnak a rómaiak által történt elpusztítására. A szomorú szertartás megragadta Csontváry minden emberi szenvedés és fájdalom iránt annyira fogékony lelkét. Megfestette a jelenetet olyképpen, hogy a hatalmas festmény dosztojevskiji nagyszerűségű kifejezője lett annak a részvétnek, amelyet a művész minden elesett és nyomorult ember iránt érzett. Minden kor szerencsétlenjeinek bánatát fejezi ki az öreg vak rabbi és a többiek arckifejezése. A rendkívüli méretű vásznon több mint félszáz alakot ábrázol. Ahány arc, annyi jellem, annyi típus. A legtöbb kétségbeesve mondja az ősi könyörgést: „A lerombolt templom miatt... itt ülünk és sírunk, — a ledöntött falak miatt... itt ülünk és sírunk...” De itt vannak a közönyösök és önzők is: egy díszes öltözötű katona kedvtelve nézegeti a kacéran mosolygó szépasszonyt, egy öregasszony garasait olvasgatja.

A brüsszeli világkiállítás magyar pavillonjában szerepelt a „Mária kútja Názáretben” c. nagyméretű kompozíció. (1908.) A szerkesztés, a figurák könnyed rajza és a színek ereje egyaránt bámulatraméltó ezen a képen. A fel-

építés klasszikus, semmiféle felbomló jelleget nem látunk. A kút boltozatának íve magához öleli valamennyi figurát. A kép centrumában a kút peremén ülő Anya van, aki fátyolszerű, lilás köntösével betakarja és kebléhez szorítja a Gyermekeket. A kúthoz érkező vízfordó asszonyok vonalai nemesek, kecses testtartással, szinte lebegeve távolodnak el, fejükön szépmívű amforákkal. A kép baloldalán szomszjas háziállatok isznak mohón a vízben szegény vidék egyetlen forrásából. Valami nagy béke, nyugalom, Mozart muzsikáját eszünkbe juttató derű tölti ezt a zártan, dallamosan megkomponált festményt, amely ellendrabja a Panaszfalnak.

A „Kocsikázás újholdnál Athénben” (1904., Nemzeti Galéria) ugyancsak szerepelt Brüsszelben. A kép hangulata álomszerű. Hintókbán hölgyek és urak ülnek, az alakok ködszerűek, sejtelmesek. A kocsikázó fantasztikus figurák lágyan suhannak az éjszakában. A városra, az utcákra, a kocsik utasaira, az Akropolisz fenséges oszlopsoraira pedig az újhoid csorgatja rózsaszínes, varázslatos fényét.

A „Tengerparti sétalovaglók” (1907) Csontváry művészetének egyik legmagasabb pontja. Az alakokat és a tájképi részeket a legegyszerűsítettebb rajzzal fejezi ki a művész. A tengerparton, a kép előterében előkelő nők és férfiak poroszkálnak pompás lovaikon, tőlük távolabb az őket kísérő szolgák csoportja vár. A kép hangulata a rokokó mesterek, Boucher, Fragonard gondtalan, örömteli művészetét idézi emlékezetünkbe. A búcsúzó napsugárnak a hegy ormán kigyulladt vörös parazsa, az „örült kékjét ontó tenger”, a felhők zöldes-szürkéje és a lovasok tarka, vidám színfoltjai, valamint a kép lüktető vonalritmusa csodás harmóniába olvad össze.

Csontváry helye a magyar művészetben

Csontváry helyét a magyar művészetben eddig még megnyugtató és meggyőző módon nem jelölték ki, és ez nem is könnyű feladat. A kritikátlan lelkenedezéstől óvakodni kell, hiszen művei között nem egy elszomorítóan gyenge és invenciónélküli akad. Sokszor nagy lendülettel látott hozzá egy-egy művéhez, de közben a munkakévd elenyészett és a kép torzó maradt. (Pl. „Zrínyi kirohanása”). Kétségtelenül jogosult egyes műveivel kapcsolatban „cégérfestői bárdolatlanságról”, a „technika szörnyű kontárságairól” (Genthon), „zagyvaságig menő stíluskevertségéről” (Hevesy Iván) beszélni. Némely művére vonatkozólag e megállapítások helytállóak. Nincs még egy magyar művész, akinek munkássága oly egyenetlen és annyira ingadozó színvonalú lenne, mint Csontváryé. Nagy diadalok után nagy bukások, nagy ormok után mély szurdokok következnek munkásságában. De szerencsés pillanataiban festészetünk legnagyobb magasságaiba volt képes emelkedni.

Hogy melyik stílusirányzat kategóriájába helyezhető el, ez is fogas kérdés. Programja naturalisztikus volt, a természet legteljesebb ábrázolása volt a célja. Műveiből azonban fokozatosan kivetette a véletlenszerűen ható természetkivágásokat. Magát plein-air festőnek vallotta, de egészen távol állott az impresszionizmustól. Annak pillanatnyisága az ő örök dolgokért hevülő rajongó lelktől távol állott. Expresszionistának már jogosabb nevezni, hiszen önmagából adta a világot, és a külvilág látványa (kései nagy műveiben) csak ürügyül szolgált számára saját lelke kivetítésére. Szürrealistának is nevezhető (ha nem is abban a tudatos értelemben, ahogyan ezt az irányzatot Breton manifestumai megfogalmazták), hiszen képei valóság és álom, reális és irreális tartalmak sajátos ötvöződései.

Képtelen volt bárkitől is tanulni (a mesterségbeli alapfogalmakon kívül). A francia Henri Rousseau nevét szokták nálunk Csontváryéval összekapcsolni. A párhuzam jogosult, de lényeges különbségek is vannak kettejük között.

Mindenekelőtt Rousseau sokkal egyenletesebb művész volt, akinek művei értékben nem mutatnak olyan óriási kilengéseket, mint Csontváry képei. Rousseau képeiben több volt a játékosság, ínyenc dekorativitás, ennek megfelelően a Rousseau-művek minden négyzetcentimétere finom ecsettel, minuciózus módon a végsőkig meg van munkálva. Csontváry nem volt ilyen gondos és részletező, viszont fantáziája — úgy hisszük — felülmulta a Vámörét. Csontváry nagy mítosz- és legendateremtő festő, akinek lelkéből patakzának a csodálatosabbnál csodálatosabb, ezeregyéjszakai bőségű mesék. A sokakra elmondott szövirág, hogy „ecsetével költeményeket írt”, Csontváryra valóban érvényes. Almait nagy eltökéltséggel, sok kínlódással és munkával vitte rá a vászonra. Amikor kortársai jelentős része az atematizmus felé sodródott, ő lényegesen valotta a témát, és kereste azt. Magasratörő átszellemültsége, rajongó hite, megható őszintesége, minden cinizmustól és felelőtleniségtől való érintetlensége, erkölcs és művészet egybelátása, a trecento mesterekre emlékeztető primitív és áhítatos világlátás, — Csontváry személyét gyengeségei és hőbortossága ellenére mélyen rokonszenvesse, és művészete jobbik felét becselessé teszik.

Csontváryból bálványt faragni, őt kortársai ellen kijátszani, munkásságára rendszert alapozni, vagy legfőbb tanítómesternek tekinteni őt, helytelen cselekedet volna. Alakját nem kell idealizálni, gyenge munkáit nem kell remekművekként méltatni. De fontos helyét a magyar festészetben nem szabad kétségbevonni, vagy elhallgatni. Ahogy múlnak az emberöltők, nagy ártértékelések történnek. Kicsinek hittekből nagyok lesznek, nagynak véltekből kicsinyek. De úgy véljük, a negyven esztendeje meghalt egykori patikus néhány monumentális műve meg fogja állni az idő próbáját.

ÉS JÖN JÉZUS

(A prágai Orloj előtt)

Az óra hetet ütött, nyolcat minden órában néztem, néztem, hogyan nyílik az üvegablak s megjelennek a toronyrészen.

Barabás, Péter, Júdás, János és a többiek tizenketten: jobbra fordulva, balra lengve ünnepi fenkölt díszmenetben.

Kattog a kerék talpuk alatt, szívdobogást kapok a zajban, majd a vaskakas kukorékol lúdbőrözetet e régi dallam.

Még egy pillanat: hófehérben előlép Jézus, oly fenséges! az üvegablak becsapódik odanövök a köves térhez

s nézem, nézem a csillagokat, melyek az üveglapon ülnek, hátha mégegyszer megláthatom a dicsőségesen eltűntet:

a tizenkettőt s végül Jézust abban a hosszú, szép palástban és várok, várok még egy órát, hogy fenkölttségét újra lássam.

És újra üt a tronyóra: megint jönnek lázasan, szállva... fémtestükből a fény sugárik s bevon mindent a csodapára.

Ha itt laknék az Ó-Prágában nyugalmam talán sohse lenne, minden órában odafutnék hol jön a világ fejedelme.

U r r I d a